

ЗАЛИШКИ ДОПОМІЖНОГО ДІЄСЛОВА *БЫТИ* В ОСОБОВИХ ФОРМАХ ДІЄСЛІВ У РОБОТАХ СТЕПАНА РУДНИЦЬКОГО (КІНЕЦЬ XIX – ПОЧАТОК XX СТОЛІТТЯ)

REMNANTS OF THE AUXILIARY VERB *БЫТИ* IN THE PERSONAL VERB FORMS IN THE WORKS OF STEPAN RUDNYTSKY (LATE 19TH – EARLY 20TH CENTURY)

Меший М.С.,

orcid.org/0009-0008-0792-8326

аспірант кафедри української мови

Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна

У статті розглянуто залишки допоміжного дієслова *быти* у складі перфекту, плюсквамперфекту та умовного способу дієслова, у складених структурах із кількох частин мови та у формі особових показників. Зазначено, що залишки у вигляді енклітики *-сьмо* та *-м* при дієсловах для першої особи множини та однини відповідно є фонетичною та морфологічною нормою західноукраїнського варіанта літературної мови кінця XIX – початку XX століття. Як представника цієї традиції взято географа Степана Рудницького, у чиїх наукових роботах виявлено залишки допоміжного дієслова *быти* в перелічених формах. Звернено увагу, що ці особливості є невіддільною рисою стилю, яка пов'язується як з автором, так і з часом написання відповідних робіт. Виявлено, що науковець послідовно вживає граматичну основу на зразок *робилисьмо* «ми робили» – у дійсному способі, *робилибисьмо* «ми робили б» та *робивбим* «я робив би» – в умовному, водночас основи *робивем* «я робив» не помічено. Для перших років наукової діяльності вказано, що найбільші групи з енклітикою утворюють похідні від твірних *гадати* й *казати*. Також засвідчено хитання в правописі переважно за 1897 рік, що проявилось в окремому написанні енклітики від дієслова на відміну від подальшого вживання їх разом. Особливо зазначено наявність особових показників *єсть* і *суть* і перевагу *є* над *єсть*. Розкрито фонетичні, морфологічні й правописні особливості, що змінюються залежно від часу написання текстів. У статті наголошено, що залишки допоміжного дієслова *быти* в роботах автора можна спостерігати до початку 20-х років XX століття, водночас їх кількість меншає та зрештою вони повністю зникають, що являє собою засвідчений у діячності перехід від граматичної основи *робилисьмо* до *ми робили*. Виявлено тенденцію до занепаду таких форм у пізніших роботах Степана Рудницького, що відбиває загальний перехід до стандарту «східного зразка». Дослідження підкреслює важливість діалектної варіативності у формуванні наукового стилю. Особливу увагу також приділено зв'язку між особистим стилем і суспільно-політичними змінами, що мав чималий вплив на зміну особистої мовної практики.

Ключові слова: енклітика, особові форми дієслова, ідіостиль, Степан Рудницький, історична граматики.

This article examines the remnants of the auxiliary verb *быти* (to be) in the composition of the perfect, plusquamperfect, and conditional moods of verbs, in compound structures involving multiple parts of speech, and in the form of personal markers. It is noted that the remnants in the form of the enclitics *-сьмо* and *-м* with verbs in the first person plural and singular, respectively, represent phonetic and morphological norms of the Western Ukrainian variant of the literary language at the turn of the 19th and 20th centuries. The study focuses on the geographer Stepan Rudnytsky, whose scientific works reveal the presence of these auxiliary verb remnants in the aforementioned forms. Attention is drawn to the fact that these features are an integral part of the author's style, reflecting both individual usage and the historical period of the texts' creation. It is found that the scholar consistently employs grammatical constructions such as *робилисьмо* "we did" in the indicative mood, *робилибисьмо* "we would have done" and *робивбим* "I would have done" in the conditional mood, while forms like *робивем* "I did" are not observed. In the early years of his scholarly activity, the largest groups with enclitics are derived from the verbs *гадати* "to think" and *казати* "to say". Orthographic fluctuations are noted, particularly in 1897, manifesting as separate writing of the enclitic from the verb, contrasting with subsequent usage where they are written together. The presence of personal markers *єсть* "(it) is" and *суть* "(they) are" is also noted, with a preference for *є* over *єсть*. The article elucidates phonetic, morphological, and orthographic features that vary depending on the time of writing. It emphasizes that remnants of the auxiliary verb *быти* can be observed in the author's works up to the early 1920s, with a gradual decrease in their usage leading to their eventual disappearance, marking a diachronic transition from constructions like *робилисьмо* to *ми робили* "we did". A tendency toward the decline of such forms in Rudnytsky's later works reflects a general shift toward the "Eastern model" standard. The study underscores the significance of dialectal variability in the formation of scientific style, with particular attention to the interplay between personal style and socio-political changes that significantly influenced the evolution of individual linguistic practices.

Key words: enclitic, personal verb forms, idiolect, Stepan Rudnytsky, historical grammar.

Постановка проблеми. Науковий стиль будь-якої літературної мови постає перед нами зазвичай у чіткій, точній і ясній формі, що за допомогою власних критеріїв відбирає прийнятні мовні

засоби й, навпаки, не визнає нелітературних відхилів, які не узгоджуються з визнаним суворим правилом. Правописне, граматичне та лексичне внормування виступає тими рамками, що ними

автор обмежується, вибираючи один варіант слів і словоформ із-поміж інших. Сухість, стандартизація й «безіменність», що супроводжують нас як читачів, не просто притаманні науковому тексту, а й визначають його як такий. Невіддільне є й монологічне мовлення, коли виклад ведено від третьої особи, а увагу зосереджено на змісті й логічній зв'язності письма. Разом ці риси мали б позбавити нас змоги визначити автора з огляду на суцільну виважену безособовість, а втім у світлі цього саме відступ від правила видається тією зачіпкою, яка пов'яже твір зі своїм творцем.

Ідіостиль збирає в собі основні стильові особливості – мітки, по яких можливо встановити належність роботи або окремій особі, або навіть окремому проміжку часу її діяльності [1, с. 228]. Вона може мати своє улюблене слово чи зворот, може часто вживати своєрідних синтаксичних конструкцій – будь-що, здатне пробитися на письмі в науковому тексті попри стильові вимоги. Ми лише можемо наголосити, що відповідний перелік є невичерпний, і передбачити зі свого боку широкі рамки й можливості для дослідника. Водночас слід уточнити, що окрема риса може не просто пов'язуватися з автором або часом, а й відсилати нас до регіону і – ширше – до варіанту самої вжитої мови.

Варіативність в історії розвитку української мови тільки зі здобуттям незалежності України почала привертати до себе повноцінну увагу. На тлі усталеного стандарту «східного зразка» дедалі частіше виринає на поверхню західний варіант української літературної мови з безліччю малознаних, забутих або заборонених його представників, чиї мовно-правописні практики нині цікаві й нагальні. Одним із таких науковців є Степан Рудницький – видатний географ і картограф, основоположник української географічної науки [2, с. 5]. Водночас не сам ідіостиль нас цікавить з усіма можливими особливостями, а радше ті мітки, що дають змогу пов'язати текст одночасно як із самим автором, так і з варіантом літературної мови, уживаним до другої половини XX століття. Такими рисами – однією з рис південно-західного наріччя – виступають залишки дієслова *быти*, що в різний спосіб проявлялися в особових формах дієслів у тогочасній літературній практиці [3, с. 369–370].

Стаття тому **має на меті** розглянути випадки, що собою або своєю складовою сягають допоміжного дієслова *быти*, у роботах Степана Рудницького у світлі його ідіостилу та відповідності тодішнім правилам, що напроваджує нас виконати такі завдання: 1) зібрати й розподілити

залишки дієслова *быти*, заховані в складі перфекту, плюсквамперфекту, умовного способу, збережені як особові форми тощо; 2) визначити умови поміщення їх до тексту; 3) простежити можливі зміни чи розбіжності в уживанні.

Об'єктом вивчення є наукові роботи Степана Рудницького, а саме статті, рецензії та звіти, а **предметом** – дотичні дієслівні слововживання науковця.

Виклад основного матеріалу. Українська мова успадкувала перфект, що в давнину являв собою аналітичну форму, до складу якої, крім активного дієприкметника минулого часу на *-ль, -ло, -ла*, входило і допоміжне дієслово *єсмь, єси, єсть* тощо [4, с. 306]. Після занепаду другої складової зразок (*азь*) *робиль єсмь* розвинувся в теперішнє (*я*) *робив*, унаслідок чого на літературному рівні в дієслівних формах минулого часу ми не маємо категорії особи, адже ця зникла частина вказувала саме на діяча. Схожа доля спіткала й плюсквамперфект, творений за деяким винятком у схожий спосіб, що й попередня форма [4, с. 261], а тому зразок (*азь*) *робиль бѣахъ (бѣхъ)* розвинувся в теперішнє (*я*) *робив був*.

Залишки дієслова *быти* від перфекту (плюсквамперфекту) у південно-західному наріччі досі вживано, хоча й фонетично та морфологічно змінено [5, с. 99]. Ці так звані злиті форми минулого часу складеного типу на зразок *казав-см, казав-єсь, казали-сьмо* є поєднаннями основної складової частини перфекта (дієприкметника) з допоміжним дієсловом у скороченому, zdeформованому вигляді [4, с. 311]. Ф. Жилко такий архаїзм називає енклітичною формою допоміжного дієслова або ж просто енклітичною частиною [5, с. 100]. Ми схильні вживати саме останнє поняття, розглядаючи таку флексію нині як енклітику.

Л. Ткач відмічає, що особові дієслівні форми минулого часу на зразок *спиталисьмо, перебралисьмо* протиставляють південно-західні риси південно-східним і водночас виявляють наддіалектність фонетичних і морфологічних норм західноукраїнського варіанта літературної мови кінця XIX – початку XX ст. [3, с. 369–370]. Отже, ці риси не являють виняткову рису особистого стилю Степана Рудницького, чиї наукові роботи є об'єктом цього дослідження, адже ця енклітика безперечно виступає деінде.

Свою наукову діяльність Степан Рудницький починає з 1897 року, і вже відтоді знаходимо численні випадки на зразок *згадалисьмо* «ми згадали», *малисьмо* «ми мали», *сказалисьмо* «ми сказали». Якщо розширити часові рамки по 1900 рік (1901 року не вийшла друком жодна робота),

налічимо п'ять статей і близько одинадцяти рецензій українською мовою. Знайдену енклітику в складі дієслів можемо розподілити поміж двох найбільших груп. Перша охопить похідні від твірного дієслова *гадати*: *згадалисьмо* (13) та *пригадалисьмо* (1). Друга – від твірного дієслова *казати*: *сказалисьмо* (5), *висказалисьмо* (1) та *казалисьмо* (1). Далі вже йтимуть менш численні випадки: *звернулисьмо* [увагу] (2), *вичислилисьмо* (2), *зазначилисьмо* (1), *малисьмо* [нагоду] (1), *віднеслисьмо* (1) та *піднеслисьмо* (1), *бачилисьмо* (1), *довелисьмо* (1), *навелисьмо* (1), *виділисьмо* (1) тощо.

Перелік і кількість енклітики, отже, відбивають радше ідіостиль автора, котрий, як бачимо, віддавав перевагу або окремії мисленнєвій дії (*згадати* і *сказати* на противагу *підкреслити*, *зазначити*, *відмітити* тощо), або вказівці на діяча (*робилисьмо* замість *ми робили*). Але далі ми будемо зустрічати й інші дієслівні основи, а ширше – саму енклітику взагалі, що свідчить про неї як про недругорядну рису особистого стилю Степана Рудницького. Наприклад: *Подібно як розрізнилисьмо* висіе синклінальні, антиклінальні, моноклінальні і дислокаційні (параклястичні Левля) долини, так також і розрізняєм такіж хребти (1905); *Хоть в дотеперішній часті Угліта подибаалисьмо* много знадоб до геології нашої верховини... (1905); *Противно бачилисьмо* ту пару долин на дві сторони отвертих (1907); *При нагоді опису найголовнішої долини Розточа, себто долини Верещиці, пізналисьмо* три головні напрями долин... (1913); *На мій погляд стратилисьмо*, головнож на російській Україні, неоден десяток Українців природописців... (1913); *На сїм скінчилисьмо* огляд важніших мінеральних богатств України (1914).

За схожою засадою, що й перфект із плюсквамперфектом, у давнину творено форми умовного способу дієслова сполученням дієприкметника минулого часу на *-лъ, -ло, -ла* з допоміжним дієсловом *быти* в аористі [4, с. 263]. Після занепаду другої складової (але тут уже часткового) зразок (*азъ*) *робиль быхъ* розвинувся в теперішнє (*я*) *робив би*, а внаслідок деетимологізації в цьому словосполученні з'явилася енклітика за аналогією до сучасних форм минулого й давно-минулого часів (у південно-західному наріччі). Ці випадки так само являють собою чималу групу, наприклад: *Осьмілили бисьмо ся* порадити авторови в другім виданю звертати більше уваги не на передне слово, а на самі акти. (1897); *Приписувати сей релятивний спокій від бісурманів уладженню граничної оборони королем Яном не*

відважилибисьмо ся, хоч то зробив Левицький (1899); *В разі цілковитого затьміння сонця моглибисьмо* тоюж люнетою видіти ше два цікаві явища... (1900); *Наколиб так не було [...], малибисьмо* в наддністрянськім Підкарпатю без сумніву значні відложення пліоценьського віка... (1907); *Наколиб так було, то у всіх просторах [...] подибувалибисьмо* теж аналогічні ділювіальні піски (1913); *Єслиби ми* Україні захотіли бути окремою нацією і мали до сего інші дані, то *булибисьмо* нею... (1914).

Енклітична складова історично могла позначати будь-яку граматичну особу, проте в роботах Степана Рудницького ми стикаємося тільки з першою, але як у множині, так і в однині. Упадає в очі, що другий випадок уживано лише в складі умовного способу дієслова, тому замість гаданого **робивсм*¹ «я робив» ми бачимо тільки форму *робивбим* «я робив би», наприклад: *Радше уживбим* для тутейших проломів назви Пенка: *дислокаційних проломів (Dislokationsdurchbrüche)* (1905); *Обмежує єї спад поки що досить проблематичної четвертої тераси, яку назвавбим* на разі староділювіальною (1907); *Всюди впливає сей вапняк на льокальні дрібні форми своєю значною відпорністю, так що не боявбим ся* сказати, що він в дуже значній мірі обусловлює стрімкість збочий... (1913); *На сїм мігбим* і закінчити отсе моє передне слівце (1913); *Є ту щось невловиме – щось, що назвавбим* недостатчею інтересу в Західній Европі для Східної (1919).

Досі розглянуто тільки випадки з енклітикою в постпозиції до дієслів, та було б поспішно думати, що цим обмежуються залишки дієслова *быти* взагалі. По-перше, у вигляді енклітичної складової вони, будучи рухливими, могли перебувати в постпозиції всіх частин мови. По-друге, і самі давні повноцінні особові форми теж були вживані. Зрештою, ми і ставимо собі завдання зібрати окреслені залишки взагалі, тому слід мати на увазі різноманітність позицій колишнього слова *быти*. Принагідно звернемося до М. Лесюка, котрий указує на можливість: 1) приєднати його до будь-якого іншого слова в реченні, зокрема до займенника (*всесьте, всѣсьмо – з народомъ, всесьте щиро гадали, всѣсьмо видѣли, которісьте*), сполучника (*щосьмо, кобицьмо – щосьмо не були, кобицьмо були прийшли*); 2) застосувати структури із кількох частин мови: *тобысьмося* – сполучник *то*, частка *бы*, залишок дієслова *бути* *сьмо*, частка (зворотний займенник) *ся*; 3) у першій та другій особах множини – уза-

¹ Беручи до уваги правила желехівки, ми б не очікували побачити в таких формах апостроф.

галі вжити окремо, як елементи іменного складеного присудка: *ми Русини єсьмо* [6, с. 594].

Таке багатство знаходимо й в роботах Степана Рудницького, наприклад: *Се толкованє знов безпідставне, бо хочбиьмо прийняли «Радомя» за Радом, то тим нічого не вяснимо* (1899); *...висилаємо двох наших товаришів і пильно просимо, щобиьмо мали через них про все відомість, колиб що противного стало ся, абиьмо могли завчасу постаратись, щоб противник не одержав потіхи* (1899); *Сьміло можем нині за старими Перуанами повторити, щосьмо діти сонця* (1900); *Колисьмо так вже розслідили безпосередню околицю плями, перейдїм до опису єї самої* (1900); *Синкліналя, котрусьмо власне минули, визначуєсь отже не дуже простою будовою...* (1905); *З сеї долини треба перейти з 200 м. ... і вже єсьмо в яругах, що сточують ся до т. н. Заваленого потоку* (1907); *Єслиж биьмо доконець шукали в тутешній горбовині якогонибудь впорядкованя, находимо єго в зовсім противнім напрямі...* (1907); *Ми єсьмо що правда доперва в початках дослідів над впливами географічних відносин на чоловіка...* (1914); *Єслибиьмо взяли сніг і лід яко основу об'єднання, то мало що з Європи осталоби* (1914). Також маємо одиничні випадки з енклітикою для першої особи однини, наприклад: *Оглядювий характер моїх дослідів на Поділю [...] не міг дати до справи подільських глин так важних даних, щобим міг ту самостійно забрати голос* (1913).

На тлі різних можливостей спостерегти залишки дієслова *бути* маємо підстави ствердити, що в узятих до розгляду роботах особливістю ідіостилію Степана Рудницького є перевага беззайменникової будови, що не заважає підтримувати розмову з читачем і проводити логічний ланцюжок. Зрозуміло, цю ситуацію врівноважено або допоміжною енклітичною частинкою *-сьмо* чи *-м*, або самою особою формою *єсьмо*. Навпаки, у разі мови від першої особи однини рідкість займенника *я* можна пояснити самою властивістю наукового стилю висловлюватися в множині, що мовби передає думку декількох людей, спільнот або взагалі наукових течій. Водночас, як вище показано, енклітична частинка *-м* виступає в складі умовного способу дієслова, зрісшись із часткою *бы*, тому поряд із *робивбим* є цілком звична граматична основа *я робив*. І хоча ми не зустріли поряд займенника *ми* та енклітики, не можемо цього сказати про поодинокі випадки на зразок *я робивбим*: *Я звернувбим увагу на отсі обставини...* (1905); *Я думавбим, що тут маємо до діла з ломом а льокальний виступ крейди коло*

Щирця вязавбим з описаним при Розточі видви́гненєм крейди поза SE границею єї виходень (1913).

Окремо зазначимо, що наведені випадки залишків дієслова *бути* можна об'єднати щонайменше за однією ознакою: так проявляється метамова автора, коли він забезпечує зв'язність тексту, показує, яку мисленнєву операцію здійснює, взаємодіє з нами або як з читачами, або як із безпосередніми учасниками самої розвідки. Натомість інколи *бути* є лише присудком або частиною складеного іменного присудка. Найбільша трудність полягає в тім, що особові показники *є(сть)* і *суть* на той момент уже безваріантно пропускалися, що, на жаль, залишає простір тільки для суб'єктивних здогадів.

Наявний матеріал дає змогу щонайменше просто виявити давні форми *єсть* і *суть* як окремі, повнозначні, а не допоміжні: *...скільки розширених металічних ліній єсть* далеко більша в *тінітит* як в *тахітит* (1900); *Що такі релігійні поняття суть* певно більше оправдані чим *многі иньші, не можем сумніватись...* (1900). З іншого боку, усе-таки вбачаємо перевагу форми *є* над *єсть*, як у таких випадках: *Проміньоване сонця є* *трудне до близшого пізнання...* (1903); *Є* *се велика заслуга Угліта, що докладно розслідив процес фалдованя* (1905); *З того є* *16 боевих панцирників...* (1915).

Ми також спостерігаємо деякі хитання в написі енклітики. Зазвичай її писано разом з основою, але за перший 1897 рік знаходимо декілька випадків окремо: *Деякі з них вже піднеслисьмо, всіх наводити годі, бо дуже би багато місця заняли* (1897); *Вже з тих подробиць, що їх оттут вичислилисьмо, може уважний читач осудити, чого варта книжка кс. Ліковського і які її головні хиби, хоч звернулисьмо увагу лиш на немогі подробиці* (1897). Так само зрідка бачимо окреме написання форми *биьсмо* – і теж за 1897 рік: *Закинули биьсмо тут авторови ще недокладність...* (1897); *Звернули биьсмо також увагу автора на те, що...* (1897). Як виняток, за 1907 рік знаходимо вище згадане *єслиж биьсмо*.

Хитання форм особливо впадає в очі, коли засвідчуємо різне написання в межах однієї сторінки однієї рецензії (*звернули биьсмо* та *закинули биьсмо* (1897)), або в межах декількох рецензій, що йдуть підряд (*закинули биьсмо* (1897) і *закинули биьсмо* (1897)). В останньому разі йдеться навіть про одну й ту саму основу.

У будь-якому разі залишки дієслова *бути* в наукових роботах Степана Рудницького впевнено знаходимо аж по кінець 10-х років XX століття,

серед них – вищенаведену форму *назавбим* за 1919 рік, що збігається з роком початку еміграційного періоду життя науковця. Не можна заперечувати, що описані залишки як у вигляді енклітики, так і у вигляді особових форм є рисою і власного стилю Степана Рудницького, і – ширше – західноукраїнського літературного варіанту української мови. Що це звичайна річ, нам додатково вказує, наприклад, примітка серед похибок друку, що виправляє форму *бачилибисьми* на правильну *бачилибисьмо* [7, с. 86] (привернемо увагу, що цією правкою усунуто не механічний хибодрук, а граматичний полонізм). Доцільно, отже, спробувати з'ясувати на прикладі окремо взятого діяча, чому вони занепали.

Хоча ми наголошуємо на безсумнівній наявності залишків ще в 10-х роках XX століття, це не має вводити в оману, поспішно наводячи на думку, що кількість випадків приблизно така, як і десятиліття доти. Справді, в «Проблемах географії України» за 1919 рік автор уживає форму *назавбим*, проте лише раз, і він навіть уникає енклітики у формі першої особи множини. Тому вже

в роботах еміграційного періоду, а в радянському (з 17.10.1926) і поготів, засвідчуємо перевагу граматичної основи *ми (з)робили над (з)робилисьмо*.

Якщо поглянемо на становище ширше, помітимо зміни й в інших частинах фраз на прикладі частки *би (малибисьмо → малиб ми, а не малиби ми)*, а це зі свого боку наштовхує на висновок, що розвиток мовно-правописної практики окремо взятого науковця відбиває більше явище, аніж узятє до розгляду. Сфера функціонування західноукраїнського варіанту української літературної мови поступово вужчала, хай би з особистих чи з політичних причин його представники змінювали власні звички. І занепад залишків дієслова *быти* є однією з ознак цього (що вже казати про автора, котрий зі *Стефана Рудницького* під кінець 00-х років XX століття перемінився на *Степана Рудницького*).

Кінець кінцем упродовж першої чверти XX ст. згадана зачіпка, яку пов'язували б з автором, і сама змінилася, і змінила ідіостиль, стерши початкові особливості й наблизившись до відтак утвердженого східного варіанту.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Калимон Ю. О., Кульчицький І. М., Ліхнякевич І. О. Ідіолект, ідіостиль, індивідуальний стиль. Тотожне чи різне? *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Філологічні науки. Мовознавство*. 2014. № 5. С. 226–229.
2. Шаблій О. І. Обґрунтування академіком С. Рудницьким наукових основ географії : зб. наук. пр. ЛДУ ім. І. Франка. Львів, 1994. С. 5–20.
3. Ткач Л. О. Українська літературна мова на Буковині в кінці XIX – на початку XX ст. Частина 2 : Джерела і соціокультурні чинники розвитку. Чернівці : Книги – ХХІ, 2007. 704 с.
4. Бевзенко С. П. Історична морфологія української мови (нариси із словозміни та словотвору). Ужгород : Закарпатське обл. вид-во, 1960. 416 с.
5. Жилко Ф. Т. Нариси з діалектології української мови : навчальний посібник. Київ : Радянська школа, 1955. 314 с.
6. Лесюк М. П. Становлення і розвиток української літературної мови в Галичині : монографія. Івано-Франківськ : Місто НВ, 2014. 729 с.
7. Рудницький С. Л. Знадоба до морфології карпатського сточища Дністра : зб. матем.-природ.-лік. секції НТШ. Львів, 1905. Т. X. С. 1–86.